

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

І. Г. Ковальова, М. Г. Простяков

**Методичні вказівки
до тем курсу політекономії,
що самостійно вивчаються студентами
інженерно-економічного факультету**

У п'яти частинах

Частина 4

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

Рекомендовано Методичною радою НУК

Електронне видання комбінованого
використання на DVD-ROM

МИКОЛАЇВ • НУК • 2011

УДК 330.113

Електронний аналог друкованого видання:

Рецензент О.В. Погорелова, канд. екон. наук, доцент.

Ковальова І.Г., Простяков М.Г. Методичні вказівки до тем курсу політекономії, що самостійно вивчаються студентами інженерно-економічного факультету: У п'яти частинах. – Ч. 4. – Миколаїв : Видавництво НУК, 2011. – 41 с.

Кафедра економічної теорії

Наведено методичні вказівки до тем навчальної програми для самостійного вивчення студентами проблемних питань етапів, закономірностей розвитку та економічних законів капіталістичного способу виробництва.

Рекомендовано для студентів економічних спеціальностей денної та заочної форм навчання.

УДК 330.113

Навчальне видання

**КОВАЛЬОВА Ірина Григорівна
ПРОСТЯКОВ Михайло Григорович**

**Методичні вказівки
до тем курсу політекономії,
що самостійно вивчаються студентами
інженерно-економічного факультету**

У п'яти частинах

Частина 4

Комп'ютерне складання та верстання *А.Й. Лихіна*

© Ковальова І.Г., Простяков М.Г., 2011

© Видавництво НУК, 2011

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 2,4. Обсяг даних 540 кб.

Тираж 16 прим. Вид. № 27. Зам. № 51.

Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування,
54025, м. Миколаїв, просп. Героїв Сталінграда, 9
E-mail : publishing@nuos.edu.ua

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2506 від 25.05.2006 р.

Тема 15. Сучасні економічні системи й особливості розвитку перехідних економік

1. Закономірності та етапи розвитку капіталістичної економічної системи

Капіталістична економічна система внаслідок буржуазних революцій прийшла на зміну феодальній системі. Буржуазні революції відбувалися в різних країнах неодноразово, мали свої особливості у кожній країні світу і, як правило, це була не одна революція:

в Англії – XVII ст. – 1640–1660 рр.;

у Франції – XVIII ст. – 1789–1794 рр. і 1830 р.; 1848 р.; 1871 р.;

в Америці – 1775–1783 рр.;

у Німеччині – XIX ст. – 1848–1849 р.; 1871 р.;

у Росії – 1861 р.; 1905–1907 рр.; лютий 1917 р.

Не дивлячись на розбіжності в часі та національні особливості становлення, капіталістична економічна система в своєму розвитку пройшла наступні історичні етапи:

I – економічна система капіталізму вільної конкуренції, класичний капіталізм – період від зародження – друга половина XVII ст. – остання третина XIX ст.;

II – економічна система монополістичного капіталізму – остання третина XIX ст. – початок XX ст.;

III – економічна система державно-монополістичного капіталізму – початок XX ст. – друга половина XX ст.

В історії розвитку людського суспільства капіталізм – перший спосіб виробництва, який проходить не тільки етапи, але й змінює свої стадії.

На всіх етапах капіталістична економічна система зберігає свої основні базові ознаки:

- 1) панування приватної власності на засоби виробництва;
- 2) перетворення робочої сили у товар і експлуатація її власником засобів виробництва;
- 3) мета виробництва – всезростаюче виробництво додаткової вартості і привласнення її у формі прибутку;
- 4) дія закону капіталістичного накопичення, що веде до погіршення становища (в різних його формах) найманих робітників;
- 5) виникнення і зростання основного протиріччя капіталізму, що викликає економічні кризи надвиробництва.

Базові ознаки капіталізму є загальними для всіх стадій, але на кожній з них вони існують у своїх конкретних формах. На стадії класичного, домонополістичного, тобто капіталізму вільної конкуренції, вони проявляються як:

- 1) панування приватної власності на засоби виробництва у формі промислового капіталу та відділення і зростання його частин – торгового і позичкового капіталу;
- 2) розширене відтворення додаткової вартості та розподіл її між промисловими, торговими і позичковими капіталістами на основі вільної конкуренції та встановлення середньої норми прибутку на одиницю авансованого капіталу в будь-якій галузі;
- 3) накопичення капіталу, зростання концентрації виробництва і органічної будови капіталу, що супроводжується наявністю і зростанням резервної армії праці;
- 4) зростання темпів відтворення і порушення ринкової рівноваги, постійне поглиблення економічних криз та перетворення їх у світові;
- 5) розвиток зовнішньоекономічних зв'язків капіталістичних країн у формі зовнішньої торгівлі та зростання експорту товарів.

Кожна суспільно-економічна формація, що базується на приватній власності та експлуатації чужої праці, згідно з законом відповідності виробничих відносин рівню та характеру розвитку продуктивних сил, у своєму розвитку проходить два етапи:

- 1) виробничі відносини забезпечують простір для розвитку продуктивних сил;
- 2) виробничі відносини гальмують розвиток і вдосконалення продуктивних сил.

У середині XIX ст. перша стадія капіталістичної формації вичерпала можливості розвитку продуктивних сил у межах виробничих відносин,

що базувалися на індивідуальній приватній і частково на груповій акціонерній власності.

В останній третині XIX ст. капіталістична економічна система під впливом наукових відкриттів початку нового століття та розвитку технічного прогресу переходить до другої, вищої стадії – монополістичного капіталізму. Ця стадія зберігає базові ознаки, але для забезпечення функціонування якісно нових продуктивних сил змушена модифікувати їх.

Економічними ознаками нової стадії є:

1) концентрація виробництва і капіталу викликають створення монополій, котрі відіграють вирішальну роль в економіці;

2) з'єднання банківського капіталу з промисловим та утворення на цій основі фінансового капіталу і фінансової олігархії;

3) вивіз товарів, характерний для попередньої стадії, поступається вивозу капіталу як один із шляхів реалізації мети способу виробництва та формування єдиної світової економічної системи;

4) утворення міжнародних монополістичних спілок і економічний поділ світу між ними;

5) закінчився територіальний поділ світу між великими державами і почалася боротьба за його перерозподіл.

Функціонування фінансово-монополістичного капіталу та фінансової олігархії, розвиток основної суперечності на цій стадії визначили наступну форму еволюції вищої стадії капіталізму – державно-монополістичний капіталізм. Суспільний монополістичний капітал модифікується в державно-монополістичний.

2. Сутність та ознаки капіталізму вільної конкуренції

Генеza капіталізму як способу виробництва і виникнення індустріальної цивілізації пов'язана з розкладом феодальних виробничих відносин і зародженням якісно нових суспільно-економічних відносин.

Економічний розвиток цього періоду визначався географічними відкриттями кінця XV – початку XVI ст. Розвиток абсолютизму у Західній Європі створив політичні передумови для організації великих морських експедицій, головною метою яких було загарбання колоній, одержання коштів на утримання армії, бюрократії, на розкішне життя королівського двору.

Колоніальна експансія і започаткування колоніальної системи змінюють центри торгівлі, пов'язують землі і народи різної матеріальної культури, в торговий обіг залучають такі товари, яких не знала Європа, утворюють достатню кількість коштів для субсидування технічних дослі-

джень тощо. Формується освічене суспільство, в тому числі середні здатні, які спроможні сприймати і використовувати наукові і технічні досягнення.

Таким чином, у середині XVII ст. склалися сприятливі виробничо-економічні та започатковуються соціокультурні фактори реформування капітальної економічної системи.

Висхідним моментом стало просте товарне виробництво, що існувало у середньовічних містах. Цехова організація обмежувала розвиток ремісничої майстерні як суб'єктивно, так і об'єктивно. Виробництво було дрібне, базувалося на особистій праці, безпосередньому поєднанні індивідуального робітника з індивідуальними засобами виробництва. Мета такого виробництва – задоволення потреб самого виробника та його сім'ї. Регулювався цей вид товарного виробництва законом вартості. Об'єктивний особливий економічний закон установлював взаємозв'язок між витратами суспільно-необхідної праці на виробництво товару та його ціною, їх відповідність, еквівалентність.

У суспільстві, де діє закон вартості, ніхто не може паразитувати за рахунок іншого, кожен володіє тією власністю і тими споживчими вартостями, що виробив для суспільства. Закон вартості встановлює єдність товаровиробників, тому що визнає тільки суспільно-необхідні витрати праці, об'єднує інтереси індивіда і суспільства, а тому є одним із найуніверсальніших законів економічного життя.

Просте товарне виробництво в умовах середньовічного міста досягло найвищого рівня і послужило висхідним моментом розвитку капіталістичних виробничих відносин завдяки принципам господарювання, що базуються на законі вартості, а саме: рівність виробників на основі витрат праці, їх незалежність, самостійність і відповідальність.

Капіталістичне товарне виробництво – більш розвинута форма господарювання, яка базується на капіталістичній приватній власності. Формування її розпочалося внаслідок першопочаткового накопичення капіталу й остаточного відчуження суб'єктивного фактора – робітника – від засобів виробництва. Саме таким чином започатковуються відносини нового типу – відносини особистої незалежності, але вони існують на речовій залежності.

Фактори суспільного виробництва приймають соціально-економічну форму капіталу, їх об'єкти продаються–купуються на спеціалізованих ринках, авансований капітал поділяється на постійний і змінний та визначається як вартість самозростаюча або вартість, що приносить додаткову вартість. Перетворення робочої сили як здатності до праці на товар стало якісною характеристикою нового способу виробництва, знамену-

вало перехід від примусового, позаекономічного примушення до економічного. Поєднання факторів суспільного виробництва вперше опосередковується ринком робочої сили, а додатковий продукт приймає форму додаткової вартості.

Юридично капіталістична власність виражає належність засобів виробництва, грошей капіталісту, а робоча сила – найманим робітникам. Суб'єкти власності вільні, складають нові класи суспільства – капіталісти і робітники, які реалізують право розпорядження, володіння і користування. Проте капіталістична власність має економічний зміст, виражає реальні виробничі відносини між двома основними класами, відносини економічної влади й економічного примушення, експлуатації одного класу іншим, виробництво додаткової вартості найманими робітниками і безкоштовне привласнення її капіталістами.

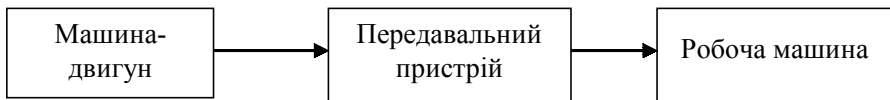
Перетворення робочої сили в товар і виникнення ринку робочої сили означає, що всезагальним стає капіталістичне товарне виробництво. Проте генеза індустріального суспільства розпочинається з мануфактурного виробництва.

Мануфактура – це той етап розвитку, коли підприємство засновується на ремісничих засобах виробництва, суспільному поділу праці і найманий праці. Вона передувала машинній промисловості й утворювалася двома шляхами:

- 1) купецький капітал проникав у виробництво;
- 2) виробник ставав і підприємцем, і торговцем.

З мануфактурною стадією виробництва в промисловості започатковуються нові економічні категорії та економічні закони, які стимулюють розвиток виробництва, в деякій мірі підвищують його ефективність, але не забезпечують ствердження капіталізму. Все XVIII ст. поступово формувало промислову революцію і суспільство періодично оголошувало про "століття текстилю", "століття пари".

У кінці XVIII – на початку XIX ст. промисловий переворот завершується створенням системи машин для промисловості, яка включала три ланки:

У такому складі система машин існувала півтора століття (змінювалися лише якісні характеристики кожної ланки) і поступово поширювалася на окремі галузі промисловості. В аграрному секторі економіки ма-

нуфактурний капіталізм існував все XIX століття, а система машин з'явилася лише на початку XX століття.

Нова технологічна база промисловості докорінно змінює суспільне виробництво:

1) спрощується і знецінюється суб'єктивний фактор виробництва. Переважна частина сукупної робочої сили – це робітники середнього і низького рівня кваліфікації, які приставлені до машин і механізмів для виконання найпростіших операцій, тому що продукцію виробляють однорідну, стандартну;

2) змінюється значимість і нарощуються функції постійного капіталу:

а) зростає його розмір і прискорюється руйнація дрібного товарного виробництва. Розвинута форма виробництва стає домінуючою;

б) трансформується його структура, з'являється і постійно зростає активна частина, від якої залежить кількісна і якісна результативність виробництва, в тому числі способи і методи досягнення мети капіталістичного виробництва. Переважною стають відрядна форма заробітної плати, відносна, в тому числі надлишкова, додаткова вартість;

3) основною господарською одиницею стає одноосібна капіталістична фабрика і виникає тенденція переходу до багатоваріантності форм приватної власності, сполучення індивідуальної і групової форм власності. Подальший розвиток первісної ланки капіталістичної економіки ускладнюється і виражається в еволюції її внутрішнього та зовнішнього середовища;

4) рівень усуспільнення капіталу та виробництва зростає, відчуження основної продуктивної сили посилюється, а привласнення залишається незмінним. Основна суперечність способу виробництва поступово набуває антагоністичного характеру і стає реальністю.

5) виробничо-технічна база машинного етапу розвитку визначає якісні зміни капіталістичної економічної системи, механізму господарювання й управління народногосподарським комплексом. Будь-яка економічна або соціальна система незалежно від її рівня та масштабів потребує певної організації та управління, тому що без нього неможливо забезпечити упорядкованість і узгодженість її елементів та безперебійність функціонування. Суспільний поділ праці створює і вимагає пропорційності в економіці. Капіталізм вільної конкуренції створює ринковий механізм саморегулювання економіки, який включає категорії та закони товарного виробництва: ринкова вартість, ціна, гроші, конкуренції, закон вартості, закон попиту і пропозиції, закон грошового обігу та ін.;

б) формується адекватна система економічних законів, в якій провідне місце займає закон виробництва додаткової вартості. Навколо закону виробництва додаткової вартості групуються всі інші закони і підпорядковується вся економічна система. Одночасно модифікуються закони товарного виробництва і, в першу чергу, закон вартості, функціонування якого ускладнюється.

Ринковий механізм саморегулювання капіталізму першої стадії його розвитку реалізується через внутрішньогалузеву та міжгалузеву конкуренцію.

Ринкова рівновага за умов простого товарного виробництва внаслідок його невеликих масштабів забезпечується в основному регіональними уособленими внутрішніми ринками та цеховими статутами. Ця тенденція зберігається і в умовах мануфактурного виробництва. Закон виробництва додаткової вартості визначає і стимулює зростання обсягу запропонованого товару, але рівновага забезпечується за рахунок територіального поширення товарно-грошових відносин, а згодом – за рахунок поступового формування зовнішнього ринку.

За таких умов формуються і домінують відносини внутрішньогалузевої конкуренції. Змагання, а в майбутньому економічна боротьба підприємців забезпечується законом вартості.

Сукупна пропозиція певного товару формується багатьма суб'єктами товарно-грошових відносин. Частина кожного невелика і представлена власною індивідуальною вартістю. Закон вартості зводить всі індивідуальні вартості товару на єдину ринкову (суспільно необхідну) вартість, яка і визначається основою ринкової ціни, якщо попит і пропозиція рівноважні.

Таким чином, закон вартості при посередності відхилення індивідуальної вартості від ринкової формує середовище конкуренції між підприємцями однієї галузі, а також формує шляхи підвищення конкурентної спроможності товарів:

а) стимулює впровадження досягнень технічного і наукового прогресу у виробництво;

б) визначає рівень ефективності розподілу факторів виробництва та ресурсів у суспільстві, корегує структуру галузі;

в) забезпечує одержання частиною підприємців надлишкової вартості і таким чином здійснює розшарування та диференціацію між капіталістичними підприємствами. Одночасно відбувається процес примусової централізації, капіталу та виробництва, зростає рівень їх усупільнення.

Роль міжгалузевої конкуренції полягає в перетіканні капіталу із галузей з низькою нормою прибутку в галузі з більш високою нормою прибутку.

Технічний прогрес і промисловий переворот на його основі посилює суспільний поділ праці, диференціює види і галузі виробництва, формує багатогалузевий господарський комплекс. Галузі та види виробництва поділяються на два великі підрозділи: I – галузі, що виробляють засоби виробництва, II – виробництво продукції особистого споживання. Питома вага I підрозділу в сукупному суспільному продукті значно перевищує частку продукції II підрозділу і визначає тенденцію зростання забезпеченості технічними засобами та обладнаннями всього народногосподарського комплексу.

Технічна озброєність галузей виражається при посередності зростання органічної будови капіталу. При чому ефективність галузі, з однієї сторони, реалізується у підвищенні продуктивності праці, кількості вироблених товарів, зниженні вартості кожної його одиниці, а з другої – відбувається падіння рентабельності кожної одиниці авансованого капіталу.

У зв'язку з тим, що технічний прогрес реалізується в галузях народногосподарського комплексу нерівномірно і неодноразово, то всі галузі суспільного виробництва поділяються на високо-, середньо- і низько-ефективні, тобто кожна авансована одиниця капіталу приносить неоднаковий прибуток. У класичній політичній економії це положення першим визначив Адам Сміт. Хоч воно і не було таким очевидним на мануфактурному етапі виробництва, проте пояснити його він не зміг. Учений Д. Рікардо відзначив тенденцію падіння норми прибутку в умовах промислового перевороту, але пояснював це економічне явище неправильно. Наукове пояснення сутності, функцій і ролі міжгалузевої конкуренції вперше було дано в III томі "Капіталу" К. Маркса.

За різної рентабельності капіталу в галузях тактичні дії кожного капіталіста зводяться до перетікання капіталу в більш рентабельні галузі. Проте в умовах функціонування капіталістичної фабрики далеко не завжди можна перепрофілювати виробництво, але якщо навіть це і вдасться здійснити, то наслідком таких дій на ринку товарів буде порушення рівноваги. Пропозиція починає перевищувати попит, що гальмує реалізацію закону вартості. Ціна товару падає нижче його вартості, а мета дій власника капіталу не реалізовується. Це є одним з тих випадків, про які вказував Адам Сміт. Він відзначав, що прибуток може падати внаслідок прорахунків, некомпетентної дії власника капіталу тощо.

Галузі, з яких відбулося витікання капіталу, підвищують ціни на свою продукцію, тому що попит починає перевищувати пропозицію і рентабельність капіталу зростає.

Ринковий механізм капіталізму вільної конкуренції перешкоджає хаотичній дії виробників при посередності встановлення середньої норми прибутку, тобто рівновеликий прибуток на одиницю авансованого капіталу, не залежно від галузі його функціонування.

Ринковий механізм не стимулює хаотичний перелив капіталу, в той же час закон вартості стимулює зростання органічної будови капіталу, при посередності якої здійснюється тенденція нівелювання в рентабельності між галузями і зростає значимість внутрішньогалузевої конкуренції. Підприємець одержує надлишковий прибуток як різницю між ринковою та індивідуальною вартістю в тій галузі, де капітал функціонує.

Рівність норми прибутку у всіх галузях забезпечується при посередності модифікації закону вартості. У свій час А. Сміт зазначав, що закон вартості діє при простому товарному виробництві, а в розвинутій формі він зникає і товари реалізуються за ціною вище або нижче навіть при рівновазі ринку. К. Маркс у III томі "Капіталу" довів, що закон вартості у ринковій економіці вільної конкуренції функціонує як закон цін виробництва, тобто товар реалізується не за вартістю, а за ціною виробництва (капіталістичні витрати капіталу плюс середня норма прибутку) і таким чином ринок ставить усіх суб'єктів у справедливі рівні умови, забезпечує певну пропорційність національної економіки.

Дія механізму ринкового саморегулювання вже в XIX столітті показала, що його можливості та ефективність обмежені. Панування індивідуальної приватної власності, економічна свобода та уособленість виробника, закон виробництва додаткової вартості, домінування егоїстичних особистих інтересів над суспільними чинять перешкоди його діям і самостійно подолати їх він неспроможний. К. Маркс, аналізуючи економічну систему капіталізму стадії вільної конкуренції, зазначав, що масонське братерство власників капіталу діє лише у відносинах з найманими робітниками. Особисті економічні інтереси кожного з них домінують над суспільними, а тому будь-яка можливість обійти конкурента використовується. Уособлений товаровиробник забуває, що ринковий механізм розвинутого товарного виробництва передбачає реалізацію індивідуального інтересу за умови першочергового виконання суспільного інтересу.

Внаслідок завершення промислового перевороту і становлення першої стадії капіталізму в економічних системах провідних країн світу виникає і починає діяти закон нерівномірності розвитку і конкуренції національних економік.

Промислового перевороту зазнали всі країни, що стали на шлях капіталістичного розвитку. Проте відбувався він неодноразово. Розпочався

переворот в Англії і завершився на рубежі XVIII – початку XIX століття. В інших країнах (США, Франції, Німеччині, Росії) він реалізовувався в першій половині XIX століття, і в кожній з них мав свої особливості. У зв'язку з цим становлення економічних систем вільної конкуренції мало відмінності в часі, а відповідно і в положенні у світовій економіці. Національні економіки конкурували і періодично мінялися місцями.

3. Монополістичний капіталізм. Концентрація і централізація виробництва та капіталу

Аналіз капіталістичного способу виробництва, його виробничих відносин на етапі вільної конкуренції дозволив К. Марксу розкрити загальні умови досягнення ним епохи конфлікту продуктивних сил і виробничих відносин. У першому томі "Капіталу" визначені історичні тенденції накопичення капіталу:

1) накопичення капіталу веде до панування незначної частини магнатів капіталу над суспільством;

2) накопичення викликає втягнення всіх народів у систему світового ринку, а разом з цим у капіталістичний режим інтернаціонального характеру;

3) накопичення капіталу веде до зростання напруги основної суперечності капіталізму, яку він неспроможний вирішити, і тоді проб'є час капіталістичної власності, тому що вона буде стримувати і гальмувати розвиток продуктивних сил.

Перша стадія капіталізму базувалася на пануванні індивідуальної форми приватної власності. Виробництво було представлене наявністю великої кількості незначних за розмірами одноосібних підприємств. Відносно мала питома вага кожної господарської одиниці в сукупних пропорції і попиті не дозволяла впливати на ринковий механізм у цілому і на окремі його складові. В той же час економічні закони (закон виробництва додаткової вартості конкуренції, закон вартості) стимулювали зростання капіталу і виробництва. Кожна додаткова одиниця продукції приносила прибуток. До того ж велике виробництво мало цілий ряд переваг: технічна оснащеність і висока продуктивність праці, краща організація виробництва, економія на загальних витратах, додаткові можливості та спроможність у закупівлі сировини, одержанні кредитів тощо. Зниження капіталістичних індивідуальних витрат на виробництво створювало додаткові можливості концентрації капіталу за рахунок капіталізації додаткової вартості, підвищення норми накопичення.

Таким чином, вся історія капіталізму вільної конкуренції пов'язана з концентрацією капіталу і виробництва. Проте лише в другій половині XIX століття вона приводить капіталізм в якісно новий стан, на монополістичну стадію. Чому змінилася роль і значення концентрації і вона стає матеріальною основою монополізації капіталу та виробництва?

У другій половині XIX століття розпочався надзвичайно високий рівень технічного прогресу, його наслідки позначилися на рівні розвитку продуктивних сил:

- змінилася енергетична база виробництва – електрика витіснила пару внаслідок винаходу В. Сіменсом динамо-машини (1867 р.), Т. Едісоном генератора електричного струму (1883 р.) і трансформатора для передачі електричного струму на відстань, електродвигуна (1891 р.);

- зміни в пароенергетиці, паровий двигун – турбіна (Ч. Парсонс, 1884 р.). На річці Ніагара в США в 1898 р. з'явилася перша ГЕС;

- у 70–90-х роках було відкрито і вдосконалено використання інших видів енергії, винайшли двигун внутрішнього згоряння і дизель-мотор;

- у 1885 р. Г. Даймер і К. Бенц побудували перший автомобіль;

- зрушення і вдосконалення металургії (одержання сталі в конверторах – 1885 р.; мартенівська піч, перша електрична піч для одержання рідкої сталі);

- технічні й технологічні новації в металообробці – винайшли автоматичний револьверний верстат, удосконалений токарний та інші метало-різальні механізми;

- відкриття в галузі виробництва хімічної промисловості – синтетичні барвники, кислоти, фарбувальні, лікарські, парфумерні та інші вироби;

- у США брати У. та О. Райт випробували літак власної конструкції;

- у 1895 р. італієць Г. Марконі і росіянин О. Попов винаходять радіо;

- у 1876 р. А. Белл – телефон і телеграф;

- у 1895 р. брати Л. та О. Люм'єр починають еру кінематографа;

- якісні зміни у суднобудуванні та озброєнні (перший кулемет, динаміт, хімічні бойові отруйні речовини);

- вдосконалення у сфері легкої промисловості, поліграфічної та інших галузях виробництва (автоматичний ткацький верстат, лінотип).

Якісні зміни у характері та рівні техніки і технології були вражаючі, відповідними були і їх економічні наслідки: підвищення продуктивності праці, зростання масовості виробництва та прибутку.

Прогрес техніки і технології стимулював подальший суспільний поділ, що викликало структурні зрушення в господарському комплексі, перш за все в галузевій структурі машинної індустрії. В народному господарстві

провідних країн світу, починаючи з 70-х років XIX століття, першість переходить до важкої промисловості: добувна, металургійна, машинобудівна, транспортна промисловість, виробництво електроенергії, продукції органічної та неорганічної хімії. Раніше це місце належало легкій промисловості. Виникають і розвиваються нові галузі: сталеливарна, нафтодобувна і нафтопереробна, автомобільна, алюмінієва, літакобудівна.

Технічні та структурні зрушення в економіці обумовили дві сторони:

1) перспективи зростання ефективності капіталу великі, сфера реалізації продуктивного капіталу надзвичайно широка;

2) обмежена здатність індивідуального капіталу.

Реалізація першої сторони визначається основним законом капіталізму. Цей закон виражає мету суспільного виробництва і його називають законом руху даного способу виробництва, тому що він стимулює власника капіталу і забезпечує способи та шляхи її реалізації.

Друга сторона теж пов'язана з основним економічним законом, але не прямо, що далеко не завжди усвідомлює підприємець. Індивідуальний капітал – уособлена частина сукупного суспільного капіталу. Він взаємобумовлений і пов'язаний з іншими в силу суспільного поділу. Проте суб'єкт його має власний індивідуальний інтерес, який за певних умов (внутрішньо- і міжгалузева конкуренція) суперечить суспільному інтересу, а тому він починає діяти тактично, а не стратегічно, не бачить і не усвідомлює перспективу.

Технічні та структурні зрушення в продуктивних силах суспільства та економіки вимагали вдосконалення і зміни виробничих відносин, які гальмували рух уперед. Це знайшло своє відображення в наступному:

1) потреба у великому авансованому капіталі;

2) зростання його органічної будови і, перш за все, зростання основного капіталу, який був представлений саме активною, технічною частиною. Споживча вартість нової техніки була якісно відмінною від попередньої і мала відповідно велику вартість;

3) зростання обороту капіталу, в тому числі часу виробництва;

4) нові галузі та види виробництва могли існувати лише на базі великих підприємств, інші були економічно не вигідні.

Зміни умов функціонування капіталу вимагали підвищення його концентрації та зростання рівня усупільнення виробництва, які в свою чергу також змінювалися.

Якщо на стадії капіталізму вільної конкуренції концентрація відбувалася за рахунок капіталізації власної додаткової вартості, на базі індиві-

дуальної приватної власності, то на новій стадії на перше місце виходить централізація капіталу, і не примусово, а на добровільній, договірній основі.

Акціонерна власність виникла в процесі промислового перевороту кінця XVIII – початку XIX ст. Проте вона не потіснила індивідуальну, одноосібну форму приватної власності, тому що мала незначну питому вагу в економічній системі і знайшла свою обмежену нішу у виробництві та на ринку.

Централізація в останній третині XIX ст. будує нову конфігурацію капіталу капіталістичної власності, виникає монополістична приватна власність: індивідуальна монополістична та акціонерна монополістична. Саме на цій економічній основі відбувається монополізація капіталу і виробництва, а на рубежі XIX–XX ст. у розвинутих капіталістичних країнах світу розпочинається епоха монополістичного капіталізму, визначною рисою якого є панування монополій.

4. Сутність та основні форми монополій у промисловості. Монополія і конкуренція

На першій стадії капіталізму виникли три види монополій:

1) монополія приватної власності на землю. Вона стала причиною існування абсолютної земельної ренти;

2) монополія на землю як об'єкт капіталістичного господарювання. У зв'язку з поділом землі сільськогосподарського призначення за якістю та місцеположенням відносно ринку збуту виробленої продукції на три частини: кращі, середні та гірші, обмеженість землі взагалі, в тому числі кращих і середніх ділянок, підприємці знаходяться в різних умовах виробництва, а відповідно мають відмінний рівень його ефективності. Ця монополія виступає причиною створення диференціальної ренти, а в деяких випадках і монопольної земельної ренти;

3) монополія капіталістів на засоби виробництва. Суспільство капіталізму вільної конкуренції після першопочаткового накопичення капіталу поділилося на два основні класи: капіталістів – власників засобів виробництва, соціально-економічна форма яких – капітал, і найманих робітників, котрі не мають засобів виробництва, але є власниками особливого товару – робочої сили, яка виступає як суб'єктивний фактор суспільного виробництва. Указані два класи уособлені, причому клас найманих робітників може поповнюватися внаслідок дії закону виробництва додаткової вартості, законів конкуренції і вартості, перетворення простого

товарного виробництва на капіталістичне. Винагорода найманих робітників у вигляді заробітної плати лише в кращому випадку забезпечує повне відтворення робочої сили і ні в якому разі не дозволяє накопичувати гроші та перетворювати їх у капітал. Тому в капіталістичному суспільстві, за винятком демографічних змін, існує тенденція скорочення класу капіталістів і зростання кількості найманих робітників.

Монополістичний капіталізм починається з виникнення нової форми організації виробництва – монополії, яка передбачає як економічну основу монополістичну власність.

Монополія виникає на ґрунті капіталізму й охоплює будь-які вільно відтворювані товари – предмети споживання та засоби виробництва. Вона забезпечує монополю високий прибуток і його можуть одержати великі власники не тому, що володіють особливими умовами виробництва, а тому, що володіють вагомою частиною всіх засобів виробництва.

Таким чином, капіталістична монополія – це велике підприємство, компанія або фірма, об'єднання або спілка капіталістів, у руках яких сконцентрований капітал і виробництво однієї або декількох галузей у масштабах, достатніх для того, щоб диктувати ціни й умови на ринках і систематично забезпечувати собі надлишковий монопольний прибуток.

Перші примітивні форми монополій виникли в 60-х рр. ХІХ ст.: пули, ринги, корнери, конвенції. Це були тимчасові, короткострокові об'єднання, узгодження, договори, призначенням яких було вирішення окремих сторін проблем виробництва і ринку, функціонування капіталу та реалізація його мети в нових умовах.

Вирішальне значення для розвитку і ствердження монополій, відповідно і завершення епохи капіталізму вільної конкуренції, стала економічна криза 1876 року. Вихід з неї був можливим лише за умови концентрації зусиль підприємців на новій формі організації. В цей період зароджуються фундаментальні монополії, які і визначили подальше збереження та функціонування капіталу: картель, синдикат, трест і концерн.

Картель – галузеве об'єднання декількох підприємств, учасники якого зберігають виробничу та комерційну самостійність, економічну уособленість, але домовляються та узгоджують квоти виробництва, розділяють ринки збуту продукції, встановлюють ціновий діапазон, умови найму робочої сили і таке інше.

Синдикат – галузеве об'єднання підприємств, що зберігають виробничу та фінансову уособленість і втрачають комерційну самостійність (закупівля і постачання сировини, розподіл замовлень та реалізація продукції здійснюється через єдину збутову контору).

Трест – об'єднання підприємств однієї або декількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, які втрачають свою виробничу, комерційну та фінансову самостійність, підкорюючись єдиному управлінню. Як правило, це акціонерні або подібні їм фірми, поширені в США.

Концерн – об'єднання підприємств технологічно пов'язаних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, науково-дослідних та навчальних центрів на єдиній спільній власності, загальному фінансуванні, стратегічному керуванні і відсутності будь-якої економічної уособленості та самостійності. Управління здійснює рада директорів і наймані професійні управлінці – менеджери. Ця форма монополій найбільш поширена в Європі.

Сутність окремих форм монополій показує, що вони виражають відмінні рівні усупільнення праці та виробництва, втрату господарської, економічної, фінансової самостійності окремим суб'єктом капіталістичної власності, місце якого займає новий сукупний (різного ступеня) суб'єкт класу власників засобів виробництва. Маса самостійних розрізненодіючих уособлених господарських одиниць замінюється технічно-виробничими комплексами, які втрачають внутрішню стихійність дій і перетворюються на єдиний великий, гармонійно- і планомірно функціонуючий організм. Разом з цим економічна система втрачає елементи стихійності та хаотичності, набуває нового рівня розвитку і якості. Зростання усупільнення виробництва реалізовується шляхом акціонерних товариств, а у виробництві, його організації та функціонуванні беруть участь десятки і сотні тисяч громадян.

Виникнення і функціонування монополій як технічно-виробничих комплексів стало можливим внаслідок централізації капіталу і виробництва на основі технічного прогресу, реалізації його в продуктивних силах суспільства. Централізація як різновид концентрації передбачає збільшення капіталу шляхом об'єднання існуючого уособленого індивідуального капіталу окремих власників. Вона може бути примусовою на основі економічних законів, її спостерігаємо в умовах першої стадії капіталізму. В умовах монополістичного капіталізму централізація може виступати як вертикальна та горизонтальна інтеграція капіталу і виробництва як можливість або вимога існуючого стану продуктивних сил. На цій основі монополії рівня концерну можуть існувати як:

вертикально-інтегровані – об'єднують підприємства на базі акціонерного капіталу за ланцюгом випуску готової продукції: шахта руди і вугілля – виплавка і прокат металу – машинобудівний завод;

горизонтально-інтегровані – об'єднують підприємства суміжних об'єктів, але які випускають різноманітну продукцію: автомобілі, трактори, сільськогосподарські машини, вирощування та переробка продукції сільського господарства тощо.

Процес централізації-інтеграції в двох видах розпочався на монополістичній стадії і весь час прогресує, але він має межі, що визначаються ефектом масштабу виробництва. Монополізація виробництва складається за умови зростання його рентабельності: зниження витрат капіталу на одиницю продукції, збільшення її кількості та зростання прибутку. Проте при даному рівні техніки, технології, менеджменту ці показники спочатку стабілізуються, а за подальшої динаміки починають знижуватися, що і визначає її недоцільність.

Монополія означає панування великих підприємств у народному господарстві. Вона виростає на базі вільної конкуренції і з метою її знищення. Проте ця мета виявилася недосяжною.

Монополія і конкуренція – протилежні поняття, але вони існують на одній економічній основі – приватній власності, тому монополія об'єктивно не може усунути конкуренцію.

Монополія виростає із вільної конкуренції і завдяки їй вони співіснують, але залишаються економічні закони капіталізму. Їх дія загострює конкурентну боротьбу, виникають нові її форми і методи. Одночасно зростає "ціна" конкуренції та її призначення.

Якщо в економіці вільної конкуренції частина господарських одиниць виявлялася нездатною змагатися з конкурентноспроможними, відповідаючими вимогам ринку, то вони ставали банкрутами, залишали ринок і виробництво, що оздоровлювало суспільне господарство шляхом знищення неефективних, неідеальних, а за своєю питомою вагою в економіці – не значною часткою.

Монополістична конкуренція – це якісно інша форма руху капіталістичного виробництва. Відмінності монополістичної конкуренції полягають у наступному:

1) якщо домонополістичні підприємства вели боротьбу за досягнення середнього прибутку, то монополія не задовольняється середнім прибутком і веде боротьбу за монополістичний і надлишковий прибуток;

2) монополія в конкурентній боротьбі не задовольняється послабленням позицій суперника. Вона бореться за знищення конкурента і з цією метою використовує всі засоби і методи;

3) на стадії монополістичного капіталізму монополії стають учасниками світової конкурентної боротьби;

4) монополії в конкурентну боротьбу вступають не тільки самі, а для захисту власних інтересів залучають власну державу, а тому конкуренція перетворюється в боротьбу між імперіалістичними державами за світове панування;

5) в умовах економіки вільної конкуренції боротьба велася головним чином за ринки збуту товарів, проводилася політика вільної торгівлі або протекціонізму (залежно від стану національної економіки). В епоху монополістичного капіталізму боротьба ведеться за сировину, енергоресурси, нові технології, кваліфіковану робочу силу.

На монополістичній стадії капіталізму змінюються напрямки та цілі монополістичної конкуренції, їм відповідають і методи ведення конкурентної боротьби:

1. Конкуренція в середині монополії: за квоти виробництва, ринки, рівень цін (картелі та синдикати); за частку прибутку; керівні пости в управлінні (трести і концерни), за контрольний пакет акцій (концерни).

2. Конкуренція між монополіями. В силу об'єктивних умов функціонування не існує галузей, де монополізація капіталу і виробництва однієї форми досягла б 100%. Як правило, існує три і більше монополій. Між ними постійно точиться боротьба: за місце та панування в галузі, на ринках продукції власної та взаємозамінниках різних галузей, за частку платоспроможних споживачів, за державні замовлення, субсидії і субвенції, за володіння новітніми досягненнями техніки і технології, за контроль над патентами, ліцензіями і т. ін.

3. Конкуренція між монополіями та аутсайдерами. В кожній галузі зберігаються середні та дрібні виробники. Монополії весь час здійснюють на них тиск через позбавлення сировини, транспорту, робочої сили, кредиту, ринків. У той же час середні підприємства знаходять свої ніші на ринку і не заважають монополіям, тому боротьба послабляється. Тактика монополій відносно дрібних підприємств інша: коли це вигідно монополії, вона дозволяє їм існувати, забезпечує їм замовлення на роботи і продукцію, яку не спроможна сама виконувати або виробляти з тієї чи іншої причини.

4. Конкуренція між немонополістичними підприємствами за одержання середнього прибутку, за виживання в боротьбі з монополіями, за контракти і замовлення монополій на продукцію та послуги, за субсидії держави. В немонополізованому секторі економіки зберігаються два види конкуренції: внутрішньогалузева і міжгалузева, а також зберігаються методи боротьби періоду вільної конкуренції.

Монополії в конкурентній боротьбі використовують дві основні фор-

ми – цінову і нецінову конкуренцію. Цінова конкуренція поділяється на

1) відкриту: економічний бойкот, погрози, судові позови, примушення до відмови від самостійності;

2) приховану: маневрування цінами, система таємних знижок і поступок, зрівняльні ціни на продукцію різної якості, встановлення тимчасових цін, що не відшкодовують витрат на їх виробництво.

Нецінова конкуренція здійснюється при посередності змін умов платежів за продукцію, підвищення якості, надійності, комплектності продукції, досягнення технічної переваги над конкурентами, вдосконалення методів збуту продукції, приховування інформації, недостовірна реклама, надання комплексу послуг і гарантів після реалізації товарів, на стадії їх споживання і т. ін.

На монополістичній стадії капіталістичної економіки зберігається внутрішньогалузева і міжгалузева конкуренція. Причому рівень усупільнення капіталу і виробництва, його масштаби, диверсифікація забезпечують монополіям нові шляхи і можливості підвищувати ефективність міжгалузевої конкуренції, оперативно переміщувати капітал з однієї галузі в іншу.

5. Основний економічний закон капіталізму на монополістичній стадії

В умовах функціонування капіталізму вільної конкуренції головною формою основного економічного закону було привласнення середнього прибутку. Капітали функціонували в різних галузях суспільного виробництва і забезпечували його власникам рівні умови і можливості – кожна його одиниця приносила рівний прибуток, виключалася необхідність перетікання капіталу.

На новій стадії капіталізму закон виробництва додаткової вартості не тільки зберігається, а й змінює свою форму, діапазон і масштаб дії. Основний економічний закон проявляється в привласненні монопольного прибутку.

В економічній категорії монопольного прибутку відбуваються якісно нові моменти, що з'являються на монополістичній стадії як в безпосередньому процесі виробництва додаткової вартості, так і у сферах розподілу, обміну та споживання. Монополія стає основним суб'єктом виробництва і ринку. Свій стан головного суб'єкта товарно-грошових відносин монополія реалізує при посередності цін, встановлюючи монопольно високі та монопольно низькі ціни.

Використовуючи діапазон "монопольно високі та монопольно низькі" ціни, монополія знищує поняття "еквівалентний обмін". Закон вартості прямолінійно не проявляється ще на стадії капіталізму вільної конкуренції, коли товари реалізуються за ціною виробництва, лише в окремих випадках ціна товару дорівнювала вартості, в тих галузях, де індивідуальна органічна будова капіталу збігалася з суспільно можливою і необхідною.

Технічний прогрес нерівномірно охоплює суспільне виробництво, тому середній рівень органічної будови нижчий за максимально можливий в окремих галузях. Прогрес продуктивних сил в окремому виді виробництва, окремій галузі вимагає і забезпечує модифікацію економічних законів і, таким чином, суспільство не втрачає досягнутої можливості ефективності, що і реалізується в зниженні суспільних витрат на виробництво одиниці товару і стає орієнтиром руху суспільного виробництва в цілому. Проте в масштабі суспільного виробництва сума цін виробництва дорівнювала вартості товарів, створених у даному суспільстві. Вільна конкуренція невілювала нерівне положення суб'єктів виробничої діяльності через ціну виробництва і середній, рівний прибуток на одиницю авансованого капіталу незалежно від того, де він функціонує. Причому середню норму прибутку одержують всі суб'єкти, що забезпечують виробництво і реалізацію товарів.

Своє панівне положення монополія реалізує через систему цін – монопольно високі та монопольно низькі.

Монопольна ціна – це ціна, яка визначена монополіями внаслідок їх положення у виробництві та реалізації переважної частини того чи іншого товару і яка відхиляється від вартості та ціни виробництва. Мета встановлення таких цін передбачає забезпечення монопольно високого прибутку або знищення конкурента.

$$\boxed{\text{Монопольна ціна}} = \boxed{\text{Витрати капіталу на виробництво}} + \boxed{\text{Монопольно високий прибуток}}$$

Рис. 1. Структура монопольної ціни

$$\boxed{\text{Монопольно високий прибуток}} = \boxed{\text{Середній прибуток}} + \boxed{\text{Звичайний надлишковий прибуток}} + \boxed{\text{Монопольний надлишковий прибуток}}$$

Рис. 2. Структура монопольно високого прибутку

Конкурентна спроможність підприємця ринку вільної конкуренції знаходиться в межах "ціна виробництва – капіталістичні витрати виробництва". Якщо ринкова рівновага порушується (пропозиція = попиту) внаслідок економічної кризи, підприємець знижує ціни і остання межа – витрати капіталу. Така ціна не забезпечує рентабельності, але виручка при необхідності зберігає можливість самовідтворення. В іншому випадку підприємець стає банкрутом.

У монополії відсутня нижня межа конкурентної спроможності. Монополістичне виробництво багатофактурне (до десятків тисяч споживчих вартостей) і боротьба з конкурентом одного чи декількох найменувань товарів дозволяє монополії встановлювати тимчасово монополією низьку ціну, тобто навіть нижчу за капіталістичні витрати з метою знищення конкурента, з майбутнім відшкодуванням витрат капіталу та втраченого прибутку за встановленими монополією високими цінами.

Диригуючи у виробництві та на ринку, монополія ставить себе у виключне положення при посередності нееквівалентного обміну на свою користь. За таких умов у суспільстві відсутні суб'єкти виробництва і ринку, в яких ціна прирівнювалася б до вартості. Суспільство в цілому залежить від монополії, працює і розподіляє свою частку заново створеної вартості на користь монополій.

Монополістичний прибуток за своєю сутністю залишається перетвореною формою додаткової вартості. На підприємствах монополій працюють десятки і сотні тисяч найманих робітників, які створюють додатковий продукт і його безкоштовно привласнюють власники монополій. Монополії зосереджують на своїх підприємствах передову техніку і технологію, висококваліфіковану робочу силу, новітні методи організації праці та виробництва, практикують високий ступінь інтенсивності праці, до того ж все це використовується у великих масштабах і забезпечує високу норму і велику масу додаткової вартості.

Проте за своєю величиною монополістичний прибуток виходить за межі додаткової вартості, привласненої на своїх підприємствах. Монополії мають багато джерел монополічного надлишкового прибутку в сферах обміну та розподілу національного доходу. В зв'язку з цим джерелом монополістичного прибутку є:

1) абсолютна та відносна, в тому числі надлишкова, додаткова вартість, створена на монополізованих підприємствах;

2) частина вартості, створеної на немонополізованих підприємствах і виробництвах;

3) частина необхідного продукту всіх членів суспільства, котрі змушені купувати продукцію монополій за монополією високими цінами.

Таким чином, усі складові суспільного відтворення виробничих відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання забезпечують монополіям максимальний прибуток і вони його привласнюють у масштабах національної економіки, постійно самовідтворюючись.

Монополістичний прибуток як економічна категорія складається з комплексу виробничих відносин:

1) відносини експлуатації між монополістичними власниками капіталу та найманими робітниками;

2) відносини панування та економічної і соціальної залежності між монополістичними власниками та аутсайдерами (ті ж власники, але лише за умови підлеглості першим);

3) відносини експлуатації між монополістичною буржуазією, з однієї сторони, і населенням всієї країни, з другої сторони, внаслідок перерозподілу переважної частини національного доходу через державний бюджет, податкову систему тощо.

6. Фінансовий капітал

Технічний прогрес і новий рівень продуктивних сил в останній третині XIX ст. визначили якісні зміни в економічній системі капіталізму. Економіка в своїй переважній частині стає індустріальною, лише сільське господарство залишалося на мануфактурному етапі розвитку виробництва. Причому капітал аграрного сектору в національній економіці займав відносно невелику частину і тому його стан не міг суттєво впливати на народногосподарський комплекс. Усі складові економічної системи зазнають якісних змін: власність, трудові відносини, спосіб організації і функціонування суспільного виробництва в переважній частині народногосподарського комплексу.

Новий рівень усупільнення поступово і послідовно поширювався на всі складові господарського механізму, на його інфраструктуру.

Концентрація капіталу і виробництва, виникнення і ствердження монополій у промисловості викликали і вимагали подібний процес у банківській сфері:

1) великий авансований капітал, у тому числі основний капітал через амортизацію машин і обладнання створював тимчасово вільні кошти, які необхідно було надійно зберігати в банках;

2) обсяг виробництва і реалізації продукції монополій давав велику виручку, яка також була тимчасово вільною і зберігатися повинна в банках;

3) накопичення заробітної плати найманих робітників при періодичній виплаті;

4) капіталізована додаткова вартість монополій незрівняно зросла і не могла швидко реалізовуватися в нових проектах і планах монополій, тому накопичувалася і зберігалася в банках;

5) змінилися умови перетворення грошей у капітал. Внаслідок концентрації капіталу на новій технічній умові, зростання його органічної будови в суспільстві виявилася велика кількість дрібних капіталів, які можна перетворити в продуктивний капітал лише при умові його попередньої централізації. Цю місію могли виконати надійні, великі банки;

6) промислові монополії періодично і терміново мали потребу у великих кредитах. Дрібні банки не могли їх забезпечити, конкурували між собою щодо вигідних клієнтів, використовували різні методи конкурентної боротьби, що далеко не завжди забезпечувало довіру монополій.

У таких умовах розпочався процес концентрації і централізації банківського капіталу і формування банківських монополій. Матеріальною основою концентрації і централізації банківського капіталу стала концентрація та монополізація промислового виробництва. Власний капітал банків завжди був відносно невеликим, але він дозволяв їм акумулювати великі тимчасово вільні кошти суспільства як депозити і виконувати функцію розміщення їх продуктивно, одержувати прибуток.

Великі капітали в суспільному виробництві вимагали зміни форм банків, на що банки відповіли створенням банківських монополій: банківські картелі, банківські синдикати (або консорціуми), банківські трести та концерни. Частина з них мала тимчасовий характер, а відповідно вони виражали (як і промислові монополії) рівень усупільнення, самостійності та уособлення.

Банківський картель – угода між кількома банками про координацію дій з метою забезпечення спільних інтересів.

Банківський синдикат – угода між кількома банками з метою проведення спільних фінансових операцій випуску та реалізації цінних паперів, розміщення державних займів.

Банківський трест – монополія, що виникла шляхом об'єднання капіталів великих банків (поширена в США та Англії).

Банківський концерн – монополістичне об'єднання юридично незалежних банків, але всі вони знаходяться під фінансовим контролем холдингу (компанія, яка володіє контрольним пакетом всіх банків, що входять до нього, а тому управляє їх діяльністю).

З утворенням банківських монополій змінилася роль банків у суспільстві. Якщо раніше банки були пересічними посередниками в платежах і розрахунках підприємств, акумулювали і розміщали віднос-

но скромні тимчасово вільні кошти, то з централізацією банківського капіталу вони перетворилися у всесильних монополістів. Тепер банки-монополісти вимагають від своїх клієнтів здійснювати грошові операції тільки в своїх банках і філіях, а з метою одержання гарантій у поверненні наданих кредитів вимагають інформацію про фінансовий і діловий стан промислового підприємства, видають цільові кредити і слідкують за їх використанням. Таким чином, банківські монополії одержують можливість відслідковувати виробничі, комерційні напрямки діяльності, порівнювати результати аналізу діяльності підприємств монополій сумісних або конкуруючих і стимулювати або знищувати конкурентну спроможність суперників.

Володіючи обширною і комплексною інформацією про стан, рентабельність і перспективу промислової монополії, банк-монополіст відмовляється від надання кредитів під позичковий процент і ставить умови розміщення свого капіталу як додаткового акціонерного і одержання монопольно високого прибутку, тобто ставить умови одержання статусу співвласника. Промислова монополія змушена погодитися, тому що кількість банків-монополістів обмежена й умови одержання додаткових коштів однакові. В свою чергу промислові монополії зацікавлені в постійних, стабільних відносинах з банком.

Таким чином, інтереси промислових і банківських монополій збігаються і відбувається злиття промислового і банківського капіталу. Виникає нова форма капіталу – фінансово-монополістичний капітал.

Становлення нової форми капіталу відбувалося в процесі виконання банками своєї функції, купівлі акцій промислових підприємств, емісії та розміщення цінних паперів промислових монополій, будівництва та інтенсивно поширюючих сфер економіки, транспорту, зв'язку і торгівлі. Банки заключали біржові операції, займалися страховими справами. В зв'язку з виникненням і поширенням пенсійного забезпечення банківські монополії перебирають на себе операції з пенсійними, інвестиційними і страховими компаніями, видають споживчі кредити.

Таким чином, весь грошовий оборот, а також рух грошової форми капіталу зосереджується у банківських монополій. Це визначає масштаби зв'язку банківського і промислового капіталу, обумовлює їх злиття і виникнення фінансово монополістичного капіталу.

З точки зору розвитку економічної системи капіталістичного способу виробництва, її економічних законів і суперечностей, співвідношення з рівнем і характером розвитку продуктивних сил виникнення нової форми капіталу при посередності їх послідовного злиття означало, що таким

способом вирішувалася нова суперечність між двома сторонами індустріального способу виробництва. Продуктивні сили монополістичного капіталізму не вміщувалися у вузькі рамки промислового монополістичного капіталу в зв'язку з тим, що останній виявився неспроможним забезпечити надмірно великі і довгострокові накопичення, котрі були необхідними для їх функціонування і руху. Саме банки-монополісти створювали відділи технічних досліджень, а їх новації, доступ до фундаментальних розробок забезпечували лише для родинних і близьких промислових підприємств. Масштаби промислових монополій, величина їх капіталу в ХІХ столітті ще не дозволяли їм бути відкритими для подальшого технічного прогресу. Тому поширювалися випадки збирання, купівлі патентів на відкриття та їх утаємничення, що, безумовно, гальмувало розвиток продуктивних сил і не було в інтересах суспільного прогресу. Злиття двох форм монополістичного капіталу в єдиний фінансовий виявилось новим і доступним шляхом розв'язання цієї проблеми.

Фінансовий капітал як економічна категорія, нова соціально-економічна форма факторів суспільного виробництва виражає в значній мірі якісно реформовані виробничі відносини. Змінилися суб'єкти капіталу, виникли і ствердилися нові форми панування суб'єктів фінансового капіталу, а також поширилося коло суб'єктів експлуатації та пригнічення.

Фінансово монополістичний капітал звужує коло своїх господарів, але додає їм влади, виникає фінансова олігархія, тобто влада небагатьох.

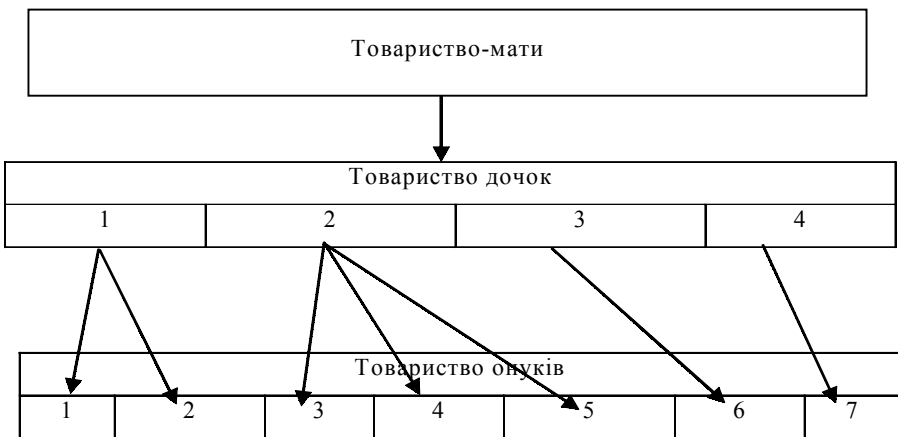
Власність на засоби виробництва завжди включала економічну владу. Фінансова олігархія означає не тільки економічне, а і політичне панування групи магнатів фінансового капіталу, тобто найвпливовіших представників великого монополістичного капіталу, його верхівку, а в сучасних умовах – і провідних менеджерів найбільших корпорацій.

Фінансова олігархія (сьогодні її в Україні називають фінансово-промисловими групами) виникла двома шляхами:

1) система участі – це форма переплетіння, коли зрощування монополістичного промислового і монополістичного банківського капіталу базується на акціонерній формі організації підприємств. Завдяки контрольним пакетам акцій утворюється піраміда формально незалежних, самостійних компаній, але пов'язаних багатоступінчастою фінансовою залежністю від фінансово-монополістичної групи або навіть від одного фінансового олігарха.

За такої системи загальний капітал залежних компаній може в декілька разів перевищувати капітал головного товариства;

2) особиста унія – це зосередження в руках одних і тих же осіб керівних постів у банківських, промислових, торгових, транспортних та інших монополіях. Особиста унія банків з промисловістю може доповнюватися особистою унією з державними органами й урядом, призначенням на посади у державному апараті представників монополій або самих монополістів. Ця форма панування фінансової олігархії дозволяє долучати до економічної влади політичну, маніпулювати в органах державної влади, пропонувати і приймати рішення на користь фінансово-монополістичної групи, використання коштів державного бюджету, вирішення багатьох питань державного та міжнародного характеру для задоволення власних інтересів.

Фінансова олігархія збільшує коло суб'єктів, на які поширюється її панування, експлуатація найманої робочої сили та пригнічення інших верств населення. Основним суб'єктом експлуатації залишаються: 1) наймані робітники промислових, торгових та інших монополій; 2) індивідуальні фермери і селянство; 3) національна буржуазія, яка представляє малий і середній бізнес; 4) суспільство в цілому при посередності стягування податків і перерозподіл доходів бюджету на користь фінансово-монополістичних груп, окремих монополій; 5) пограбування народів слаборозвинутих і залежних країн.

Відносно дискусії економістів про сутність і роль фінансового капіталу, співвідношення сил двох капіталів – промислового і банківського – думки розійшлися.

Одні стверджують, що відбувається зрощування однакових за своєю силою капіталів, інші – процес зрощування двох форм капіталу пов'яза-

ний з провідною роллю і силою банківського монополістичного капіталу, монополістичний промисловий капітал другорядний, залежний від банківського.

Дефініції з приводу тлумачення сутності фінансового капіталу почалися на початку ХХ століття. Австрійський економіст Р. Гільфердін, який починав як прихильник марксистської політичної економії, в 1910 році видав фундаментальну працю "Финансовый капитал: Исследование новейшей фазы в развитии капитализма: Пер. с нем. – М.: Соцекгиз, 1959. – С. 309), де першим з економістів дав визначення сутності фінансового капіталу: "Банківський капітал, тобто капітал у грошовій формі, який таким способом у дійсності перетворений у промисловий, я називаю фінансовим капіталом. Фінансовий капітал – капітал, що знаходиться в розпорядженні банків і використовується промисловцями." Це положення Р. Гільфердінга критикував В.І. Ленін у роботі "Імперіалізм як вища стадія капіталізму", яку написав у 1916 році і де високо оцінив роботу попередника. Критика була пов'язана з тим, що Р. Гільфердінг не бачив першопричину виникнення фінансового капіталу, а саме роль капіталістичної монополії, яка виникла завдяки концентрації капіталу в виробництві в промисловості. "Концентрация производства, монополии, вырастающие из нее; слияние или сращивание банков с промышленностью – вот история возникновения финансового капитала и содержание этого понятия" (Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 27. – С. 344). Оцінюючи імперіалізм як особливу стадію капіталізму, В.І. Ленін дає одне визначення фінансового капіталу: "Финансовый капитал есть банковский капитал монополистически немногих крупнейших банков, слившихся с капиталом монополистических союзов промышленников". (там же, С. 386).

Розбіжності в поглядах на фінансовий капітал, на нашу думку, витікають з різного методологічного підходу до даного процесу:

1) марксистська політична економія виходить з того, що основою економіки є виробництво, сфера обігу товарів і грошей є другорядна. Такий підхід започаткував не К. Маркс, а класична політична економія у працях видатних економістів домарксистського періоду – У Петті, фізіократів; А.Сміта і Д. Рікардо.

Відповідно з цим на монополістичній стадії капіталізму виникають монополії у виробництві, а саме – в промисловості. Вони в результаті свого функціонування одержують монополістичний прибуток, конденсуючи різні його джерела, але стриженем його залишається додаткова вартість, привласнена монополіями від своїх найманих робітників, все інше лише доповнює її;

2) в умовах капіталізму вільної конкуренції власники капіталу одержували середню норму прибутку тому, що брали участь у міжгалузевій конкуренції. Банки також одержували середній прибуток на власний капітал, але джерелом його була додаткова вартість, що створювалася в примисловості, а переходила в розпорядження банків через механізм кредитування. Для промисловця, який користувався кредитом, ціна позичкового капіталу знаходилася в межах середнього прибутку на запозичений капітал. Проте в умовах скрутного становища фірми або економічної кризи позичковий процент перевищував середню норму прибутку і промисловець змушений був приплачувати за рахунок прибутку на власний капітал.

На новій стадії монополізація промислового капіталу і виробництва виключала банки з міжгалузевої конкуренції, а відповідно вони втрачали право на середній прибуток. Розрізнено банки не могли задовольнити попит промислових монополій на кредит, але і перейти в іншу галузь, зайнятися самостійно будь-якою діяльністю, виконувати інші функції банки також не могли, тому що власного капіталу було замало.

Порівняно з промисловим капіталом банки опинилися в гіршому становищі, тому саме вони повинні були шукати вихід з нього і саме в централізації і монополізації власного капіталу, що вони і реалізували швидкими темпами;

3) коли банки пройшли монополізацію власного капіталу, значно змінилися їх функції та роль. Ініціатива в кругообігу капіталу і грошей перейшла до банківських монополій і вони цим скористалися, почали диктувати свої умови промисловим монополіям, а тому складається враження, що банківський монополістичний капітал ускладі фінансового капіталу є ведучим. Проте це не так;

4) ведучим завжди був промисловий капітал, хоч на стадії капіталізму вільної конкуренції час від часу промисловці були змушені уступати банкам у силу виникаючих обставин не тільки весь середній прибуток на запозичений капітал (прибуток на запозичений капітал дорівнював середньому, але при сприятливих умовах він ділився на підприємницький дохід, що залишався підприємцю, і позичковий процент, що складав дохід банку), а ще і доплачувати банкіру, тобто поступатися своїми власними інтересами. Тепер ситуація змінилася.

Організація та обіг монополістичного промислового капіталу більш складні та довготермінові порівняно з більш рухливим банківським монополістичним капіталом. Промислові монополії потребують великих додаткових капіталів і одержати їх можуть лише на умовах кредитора,

тобто банку-монополіста. В цьому випадку не можна погодитися з положенням, що інтереси промислових і банківських монополій збігаються. Знову повторюється ситуація у відносинах власників капіталу, коли на стадії домонополістичного капіталізму було, за словами К.Маркса, масонське братство відносно експлуатації найманих робітників, у відносинах двох класів і розбій, відсутність будь-чого святого у відносинах між собою під час поділу додаткової вартості.

В умовах становлення монополістичного капіталізму в більш вигідному положенні опиняються банківські монополії. Вони зорієнтувалися і вимагають на свій капітал монополістичний прибуток. Промислові монополії частково поступаються своїм інтересом і відбувається злиття двох форм капіталу.

Промислові монополії пішли на вимушений компроміс з банками. Що це був саме такий компроміс, показав історичний досвід функціонування фінансового капіталу. В ХХ ст. промислові монополії виникали і функціонували на базі фінансового капіталу, тому що змінилися умови і можливості.

Промислові монополії почали створювати власні банки, страхові компанії, пенсійні та інвестиційні фонди, зросла питома вага власного грошового капіталу, що забезпечувало самовідтворення, економічну уособленість, а разом з цим усувало необхідність ділитися монополістично високим прибутком.

Дефініції у визначенні сутності фінансового капіталу на перший погляд начебто недоречні. Проте засновники і класики політичної економії завжди вказували на складність і багатогранність економічних процесів і явищ, а тому радили і самі показували приклади всебічного підходу до них, виявляли глибинну сутність, а не поверхову видимість, яка часто є оманливою. Учений Петті, започатковуючи метод наукової абстракції в політичній економії, радив давати точну кількісну і якісну характеристику економічних категорій. Адам Сміт, розробляючи трудову теорію вартості, дає чотири визначення вартості товару. Він бачив складність цієї категорії, виявляв сумніви при її визначенні. Одне із визначень пізніше одержало назву "догма Сміта" як помилкове. Його послідовник Д.Рікардо у своїх дослідженнях, починаючи з трудової теорії вартості А.Сміта, відразу відкидає його догму, тому що зрозумів, що вона не відповідає істині, заводить подальший аналіз у глухий кут, призводить до помилкових висновків.

К. Маркс у своїй економічній теорії, аналізуючи категорію "капітал" послідовно дає чотири її визначення, три в І томі "Капіталу", четверте –

у II томі. Ці визначення розкривали сутність капіталу як економічної категорії в кожному випадку з іншої сторони, що і дозволило розробити глибинний детальний аналіз економічної системи капіталізму вільної конкуренції, розкрити її таємниці, визначити закономірності та закони, її рух і перспективи. В аналізі фінансового капіталу В.І. Ленін пішов шляхом К.Маркса, тому побачив саме тенденції виникнення цієї категорії і критикував підходи і визначення Р. Гільфердінга.

Політична економія – фундаментальна наука. Історія її становлення і розвитку знає помилкові висновки. Іноді сама економічна реальність не давала підстав для правильних висновків (недарма ми називаємо А. Сміта економістом мануфактурного капіталізму, а Д. Рікардо – економістом промислового перевороту). Після промислового перевороту кінця XVIII – початку XIX ст. деякі економісти робили недостовірні висновки свідомо, послуговуючись пануючому класу. Проте в будь-якому випадку вони не розкривали істинної сутності, приводили до безплідних результатів.

У навчальному посібнику "Політична економія" за редакцією доктора економічних наук, професора К.Т. Кривенка (К.: КНЕУ, 2001) у розділі 5. "Закономірності та етапи розвитку капіталістичної економічної системи" після приведених визначень фінансового капіталу Р. Гільфердінга і В.І. Леніна робиться висновок: " Щодо цитат, то можна сперечатися, проте суть проблеми зрозуміла". Наскільки вона автору зрозуміла, видно з подальшого висновку: "Отже, фінансово-монополістичний капітал – це банківський монополістичний капітал, що зрісся з монополістичним капіталом нефінансових галузей економіки" (с. 387.). Такий висновок і визначення не відповідають істині, не тільки спрощують, а й деформують і вульгаризують таку основоположну категорію вищої стадії капіталізму.

7. Вивоз капіталу

Прогрес виробничих, економічних відносин монополістичного капіталізму, як і прогрес у природі, виражається не в збереженні, виживанні економічної системи даного способу виробництва, а в кількісній і якісній її зміні і, перш за все, у знаходженні нових джерел та способів виробництва і привласнення додаткової вартості. Фінансовий монополістичний капітал у цьому плані проявив тенденції не тільки самозбереження, а і саморозвитку, піднімався на вищий щабель ієрархії капіталів, порівняно з його іншими формами. Це яскраво показує третя ознака монополі-

стичного капіталізму, а саме – вивоз капіталу на відмінну від вивозу товарів.

У сучасних підручниках, навчальних посібниках і навіть у навчальних програмах з політичної економії питання вивозу капіталу або взагалі не розглядається, або виноситься в тему "Світове господарство" і розглядається як форми світових ринків: товару, капіталу, робочої сили і т. д. Такий підхід не дозволяє всебічно розкрити цілий етап розвитку капіталістичного способу. Все було б логічно, якби ми не переміщали цей процес на сто років вперед, в інші умови, навіть на інший етап розвитку суспільства, що суттєво деформує сутність і роль указаних явищ.

Перестановка місцями категорій "товар і капітал" виражала зміну їх функцій у досягненні мети капіталістичного виробництва. Перевага віддається вивозу капіталу, який виконував відмінні функції і роль, а саме забезпечував подальшу еволюцію вищої стадії. Рух уперед відповідно з законами діалектики можливий через подолання суперечностей. Вивоз товарів передбачав зміну форм вартості – товарної на грошову; тобто нічого не міняється у виробничих відносинах. Правда, виникали проблеми внаслідок порушення ринкової рівноваги, але і вони вирішувалися, в тому числі за рахунок територіального переміщення, з внутрішнього на зовнішній ринок, при цьому сутність залишалася тією ж. Коли економічні кризи прийняли світовий характер і приносили великі економічні збитки, підприємці знайшли вихід – почали заключати між собою угоди, союзи.

Ситуація змінюється лише після злиття промислового монополістичного капіталу з таким же банківським. Пануюче положення і реалізація мети фінансового монополістичного капіталу досягається не тільки з вивозом товарів, а і з вивозом капіталу, причому останній стає переважачим. До того ж необхідно мати на увазі, що і товари, і капітали вивозяться з економічно розвинутих країн, які випередили всі інші, в тому числі і ті, куди вони вивозяться.

Сьогодні потоки товарів і капіталу стали надзвичайно інтенсивні, часто хаотичні, мають кримінальний характер, переслідують не тільки економічні, а й політичні цілі, а тому вуалюють і деформують вивоз капіталу як економічну категорію, яка в свій час відігравала одну із ведучих сутнісних ролей у становленні другої стадії капіталістичного способу виробництва.

Кожна ознака вищої стадії капіталізму пов'язана з дією основного економічного закону, можливостями його дії та реалізації, його модифікацією. Третя ознака обумовлена концентрацією капіталу та виробництва і виникнення на цій основі монополій. Нове положення капіталу, його

трансформація в монополістичний створює можливість модифікації мети виробництва, закон виробництва і привласнення додатковій вартості в монополістичну додаткову вартість. Якщо раніше цей закон реалізувався при посередності ціни виробництва і середньої норми прибутку на одиницю авансованого капіталу в будь-якій галузі, всі власники капіталу були рівні, то на новій стадії лише окремі капіталісти, власники монополістичного капіталу (незалежно, в якій формі: індивідуальній, груповій, або акціонерній) при посередності встановлення системи монопольних цін реалізують свою мету у формі монопольно високого прибутку.

Зміна мети капіталістичного виробництва ще не означає, що вона вже досягнута, необхідно модернізувати механізм дії, реалізації закону виробництва додаткової вартості.

На попередній стадії основний економічний закон діяв безпосередньо на другій стадії кругообігу капіталу, де створювалася і привласнювалася додаткова вартість, але це було можливо лише при умові реалізації функції грошової форми капіталу на першій стадії, де формувалися фактори капіталістичного виробництва, в тому числі і фактори створення додаткової вартості. Функціонування продуктивного капіталу забезпечує виконання своєї функції. Привласнена додаткова вартість реальна, але вона в складі вартості створеного товару переходить на третю стадію кругообігу і залежить від виконання товарним капіталом своєї функції, а тому може стати реальністю, але може стати ілюзорною.

Ринковий механізм забезпечує всім власникам товарного капіталу рівні умови в одержанні прибутку – середня норма прибутку на авансований капітал, але це зовсім не означає, що всі власники знаходяться в рівних умовах реалізації додаткової вартості, тому що на ринку тепер фігурує не вартість товару, а ціна виробництва, яка може відхилитися вгору або вниз відносно вартості товару. В зв'язку з цим для власника капіталу в умовах капіталізму вільної конкуренції найважливішою залишається третя стадія кругообігу. З метою реалізації функції товарного капіталу капіталісти завоювали територіально спочатку внутрішній національний ринок товарів, інтенсивно формують зовнішній ринок і цей процес завершують на початку ХХ століття, використовують два види політики – протекціонізм або фритредерство (вільна торгівля).

Протекціонізм – економічна політика держави, яка цілеспрямовано захищає вітчизняного виробника від конкуренції з боку іноземних виробників через проникнення їх товарів на внутрішній ринок з допомогою високих митних зборів, вибіркове обмеження імпорту певних товарів і т. ін.

Фритредерство – політика, яка усуває державу від втручання в підприємницьку діяльність, економіку.

Маніпулювання політикою залежало від рівня розвитку національної економіки. Проте вільна конкуренція дозволяла індивідуальному капіталу одержати лише середній прибуток. На більше ця стадія була неспроможна. Дія закону цін виробництва обмежувала реалізацію основного економічного закону.

Прогрес продуктивних сил забезпечив матеріальну базу концентрації капіталу і виробництва, на її основі уможливив усунення конкуренції і тим самим зняття меж дії та реалізації основного економічного закону, який модифікується в закон монопольного прибутку.

Фінансовий монополістичний капітал збирає всі джерела додаткової вартості і примножує їх. Якщо раніше джерелом прибутку був додатковий продукт найманих робітників власної держави, то в силу обмеженості способів їх експлуатації необхідно шукати інші шляхи, і таким шляхом стало вивезення капіталу.

За своєю сутністю вивоз товару означає, що додаткова вартість створюється в межах національної економіки, а її реалізація в складі вартості товару переноситься за національні кордони. На світовому ринку обмін здійснюється за еквівалентом, тобто рівноправні відносини суб'єктів товарно-грошових відносин. На світовому ринку економічні закони мають свою специфіку, їх дія може окремому суб'єкту забезпечити надлишок ціни над вартістю, а може і значно не додати. Тому монополії приділяють певну увагу вивозу товарів, але цей шлях одержання прибутку відходить на другий план, ведучим стає вивоз капіталу.

На відміну від вивозу товарів, вивоз капіталу означає не тільки реалізацію додаткової вартості, а її виробництво та привласнення виноситься за межі національної економіки.

Можливість вивозу капіталу виникала в домонополістичній економіці, проте вона не стала постійним явищем. В умовах монополістичного капіталізму це явище стало об'єктивною необхідністю як складова механізму реалізації основного економічного закону. Монополії стали основною господарською одиницею національної економіки, змінилася їх мета, яку неможливо реалізувати, тому що виникає надлишок капіталу, перенасичення економіки капіталом.

Складається парадоксальна ситуація: з однієї сторони, капітал надлишковий, а з другої – його нестача. Вона виникає з метою реалізації монопольно високого прибутку за участю посередника абсолютного і відносного надлишку капіталу. Що це саме так – видно з того, що моно-

поліям у край необхідний додатковий капітал, тому промислові монополії пішли на поступки банківським монополіям і ціною зменшення власного прибутку і обмеження власної економічної свободи пішли на її ліквідацію. Проте тепер з'явився відносний надлишок капіталу. Це специфічна категорія, належить монополістичній стадії капіталізму й означає такий капітал, що не забезпечує одержання монополістично високого прибутку.

Технічний прогрес і модернізація матеріальної і технічної бази суспільного виробництва в цілому й окремих галузях господарського комплексу вимагають гігантських обсягів інвестицій, на основі чого підвищується продуктивність праці і можливості зниження суспільно необхідних витрат, вартості товарів, зростання реальної заробітної плати і доходів населення. Але такий шлях використання капіталу не завжди підходить монополіям, суперечить їх власним інтересам, тому і ліквідують її при посередності вивозу капіталу.

Наявність надлишкового капіталу виникає на початку функціонування монополістичної стадії капіталізму і супроводжує її весь час. Змінюються обсяги, форми, види і напрямки його вивозу, але він присутній завжди, що доводить його суттєве значення. До того ж монополістичний капіталізм не тільки посилює необхідність вивозу капіталу, але і створює для нього нові можливості:

1) зростає усупільнення виробництва в інтернаціональному масштабі та його глобалізація, завершився процес формування світового капіталістичного господарства. У всіх країнах, навіть в найбільш відсталих створилися мінімально необхідні виробничо-економічні умови вкладення капіталу;

2) змінилася якість нерівномірності розвитку національних економік, яка забезпечує одночасно об'єктивну необхідність вивозу капіталу і необхідність його експорту.

Вивоз капіталу як соціально – економічне явище має значення для суб'єктів цього процесу на національному рівні, тобто для країн, що ввозять, і країн, що ввозять, капітал. Причому наслідки цього процесу не можна оцінити однозначно. За своєю сутністю – це система капіталістичних соціально – економічних відносин між країнами та її господарюючими суб'єктами, що реалізується в якості мобілізації перерозподілу і використання грошового капіталу, або як рух одного із факторів виробництва, якщо вивозиться капітал у формі підприємницького, з метою одержання надлишкового монополістичного прибутку за рахунок експлуатації найманої робочої сили країн, куди був направлений капітал, з з однієї сторони, і необхідність отримання і використання цього капіталу, що обумовлено потребами і проблемами національної економіки.

Країни, що вивозять капітал:

- 1) одержують нове джерело зростання національного доходу;
- 2) монополії досягають своїх мети – монопольно високий прибуток;
- 3) розширення бази подальшого експорту капіталу;
- 4) можливість політичного впливу на інших суб'єктів у міжнародних відносинах, вирішення глобальних проблем на свою користь;
- 5) втрачають можливість подальшого розвитку і модернізації вітчизняного виробництва, створення додаткових робочих місць.

Країни, що ввозять додатковий капітал;

1) залучення додаткового джерела і матеріальної бази (якщо ввозяться не тільки грошовий, а і техніко-технологічний капітал) вдосконалення власних продуктивних сил, зростання органічної будови суспільного виробництва;

2) створення і примноження виробничих потужностей і робочих місць, якщо залучений капітал використовується продуктивно і відсутня нормативна база корупції, розкрадання його;

3) додаткове джерело зростання національного продукту з майбутнім збільшенням фондів накопичення і споживання, підвищення добробуту населення;

4) втрати країною частини (часто суттєвої) додаткового продукту найманих робітників як результат експлуатації чужого капіталу.

Таким чином, вивезення і ввезення капіталу може бути виправдане, якщо його наслідки не тільки передбачають приватні інтереси монополістичного капіталу, а і враховують суспільні інтереси, тобто досягається компроміс інтересів усіх сторін і кожного зокрема.

8. Економічний і територіальний поділ світу

Формування монополістичної стадії капіталізму завершується економічним і територіальним поділом світу. Виникає він об'єктивно на базі першої ознаки цієї стадії, визначається дією її економічних законів, зокрема законами: концентрації капіталу і виробництва, конкуренції, нерівномірності економічного і політичного розвитку, законом виробництва додаткової вартості.

Економічний поділ світу має два різновиди:

1) поділ у відносному розумінні – вивоз капіталу, тобто національний капітал знайшов собі нішу в іншій національній економіці і заселив її (подібно монополії капіталістичного господарювання на окремій ділянці землі);

2) прямий поділ світу міжнародними союзами монополій.

Вони мають спільні риси з точки зору:

1) об'єкту поділу – світовий ринок, тобто ринок товару, грошей, капіталів, робочої сили, науково-технічної та іншої інформації, послуг і т. д.;

2) мети: поділ і перерозподіл сукупної (світової) додаткової вартості, що присутня на світовому ринку;

3) єдиний принцип поділу сукупної додаткової вартості – за капіталом.

Відмінності двох різновидів економічного поділу світу;

1) прямий економічний поділ виникає вперше, саме в умовах монополістичного капіталізму на базі інтерналізації продуктивних сил, капіталу і виробництва в процесі міжнародної монополізації;

2) вивоз капіталу був і раніше як переміщення капіталу і виробництва за кордон. Він не мав переваги над вивозом товару і виникав через ті чи інші причини епізодично. В нових умовах його головна задача не тільки в пошуку монополістично прибуткового розміщення, а і в посиленні положення і впливу національних монополій, інтенсифікації зв'язків. Він ініціює угоди і завершується створенням міжнародних картелей. Таким чином, вивоз капіталу стає висхідним моментом прямого економічного поділу світу.

Укладення угод між великими національними монополіями означає створення міжнародних монополістичних спілок з метою усунення конкуренції. Ця мета досягається, але лише на деякий час.

Економічна основа монополістичного капіталізму – приватна власність – залишається майже без змін, відбувається лише еволюція її форм, що означає перевагу індивідуальних інтересів і обов'язковий їх конфлікт з груповими і суспільними інтересами. Основний економічний закон – "погоня" за додатковою вартістю – і в нових умовах може реалізуватися при посередності концентрації капіталу і виробництва, що вирішується через хаотичне накопичення і розпочинає нерівномірність економічного розвитку, а як наслідок призводить до руйнування монополії, провокує новий економічний поділ.

Таким чином, економічний поділ світу спілками капіталістів-монополістів, так само як і національні монополії, мають певний успіх, але виявляються об'єктивно нездатними подолати конкуренцію.

Основними видами міжнародних монополій є:

1) транснаціональні – монополії національні за капіталом і контролем, але міжнародні за сферою діяльності;

2) наднаціональні – монополії багатонаціональні за капіталом і контролем і міжнародні за сферою діяльності;

3) державно – монополістичні об'єднання – відносяться до посліду-ючого етапу розвитку – державно – монополістичного, про що мова пізніше.

Форми міжнародних монополій повторюють форми національних, але на більш високому рівні інтернаціоналізації національних суспільних ви-робництв:

- 1) міжнародні картелі;
- 2) міжнародні синдикати;
- 3) міжнародні трести;
- 4) міжнародні концерни.

Ця послідовність виражає ступінь монополізації і зростання усуспіль-нення капіталу. Висхідною є картель. Порівняно з національними міжна-родні форми монополій мають певну двоїстість:

1) у вузькому розумінні – це монополістичний союз власників капіта-лу різних національних економік, які домовляються про економічний поділ світу;

2) у широкому розумінні – це національні монополії міжнародного значення.

Таким чином, цю двоїстість можна визначити – всесвітній монопол-істичний союз великих національних монополій. Форми міжнародних мо-нополій послідовно виражають зростання монополізації капіталістичної економіки, подолання економічного уособлення і зростання єдності капі-талу і інтересів суб'єктів міжнародних, міжнаціональних суб'єктів і їх капіталів.

Вся історія людства – це боротьба за поділ і перерозподіл територій. Під час і після великих географічних відкриттів почало поступово фор-муватися світове господарство, складовою частиною якого була коло-ніальна система. В той же час сформувалися великі метрополії.

В епоху монополістичного капіталізму на рубежі XIX–XX ст. поряд з економічним поділом світу союзами монополій завершився його тері-торіальний поділ і сформувалася єдина світова система капіталізму. Особ-ливість її заключалася в тому, що вона складалася на основі панування монополій і фінансового капіталу, вивозу капіталу і економічного поділу світу, шляхом підпорядкування і експлуатації слабких регіонів і країн.

Таким чином, склалася специфічна територіальна монополія веду-чих капіталастичних країн світу. Вона будувалася на основі старої коло-ніальної політики в умовах перетворення фінансовго капіталу в пануюче виробниче відношення сформованої економічної системи. Закріплення окремих територій за ведучими імперіалістичними країнами визначалося

ролью колоній і залежних країн у виконанні ведучої функції монополій і фінансового капіталу – досягнення монопольного прибутку. Колонії мали надзвичайне значення як ринки збуту товарів, джерела сировини, полива, робочої сили, сфера розміщення надлишкового капіталу і як військовостратегічні території.

Територіальний поділ світу визначив дві групи форм державної залежності:

1) економічно і політичного всебічно залежні від метрополії, тобто встановлення юридичного статусу колоній;

2) напівколонії і протекторати, мандатні території, тобто несамоуправляемі території, заморські департаменти.

Якщо розглядати співвідношення економічного і територіального поділу світу в умовах монополістичного капіталізму, то для фінансового капіталу перший є ведучим, тому що здійснюється силою самого фінансового капіталу і відповідає його сутності – самостійності, незалежності, підприємницькій ініціативності. Коли фінансовому капіталу недостає власної сили підпорядкувати інших, він доручає власній державі захватити намічену територію і починається загарбницька війна.

Під впливом різних факторів і в результаті дії закону нерівномірності економічного і політичного розвитку сила національного фінансового капіталу весь час змінюється, а відповідно його місце і роль у сукупному світовому капіталі. Фінансовий капітал знаходиться в постійному русі (така його сутність як капіталу), а тому як тільки він почує свою перевагу над іншими, прикладає зусилля спочатку мирно, економічно захопити нову територію. В іншому випадку примушує власну державу до нового територіального поділу.

На рубежі XIX–XX століть весь світ став територіально поділеним провідними державами і крупними імперіями, а вже в 1897 році розпочалася перша в історії людства імперіалістична війна між США і Іспанією за частину території Мексики. В 1904 році подібну війну розпочали Росія з Японією. Це були локальні імперіалістичні війни за перерозподіл уже поділених територій.

В 1914 році уже союзи монополістів різних країн змусили власні уряди розпочати першу світову війну.

Таким чином, економічний і територіальний поділ на початку XX ст. завершився, а далі почалася боротьба за його перерозподіл, але для цього монополістичний капіталізм перейшов на етап державно – монополістичного капіталізму.

Список літератури

1. *Башиянин Г.І., Лазур П.Ю., Медведев В.С.* Політична економія. – К.: Ніка-Центр Ельга, 2000. – 528 с.
2. *Беляев О.О., Бебело А.С.* Політична економія: навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2001. – 328 с.
3. *Гильфердин Р.* Финансовый капитал: Исследование новейшей фазы в развитии капитализма. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 609 с.
4. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. *В.Д. Базилевича*. – К.: Знання-Прес, 2007. – 719 с.
5. *Ковальчук В.М., Лазарович М.В., Сарай М.І.* Історія економіки та економічної думки: навч. посібник. – К.: Знання, 2008. – 647 с.
6. *Ленин В.И.* Империализм как высшая стадия капитализма. Полное собрание сочинений, т. 27.: М.: Изд-во политической литературы, 1976.
7. *Маркс К.* Капитал: В 3 т. – М.: Политиздат, 1970.
8. Основи економічної теорії: політекономічний аспект / За ред. *Г.Н. Климка, В.П. Нестеренка*. – К.: Вища шк., Знання. – 1997. – 743 с.
9. Политическая экономия: Учебник для вузов / Рук. авт. кол. *В.А.Медведев*. – М.: Политиздат, 1990. – 735 с.
10. Політична економія: Навчальний посібник / За ред. *К.Т. Кривенка*. – К.: КНЕУ, 2001. – 508 с.

Зміст

<i>Тема 15. Сучасні економічні системи й особливості розвитку перехідних економік.</i>	3
1. Закономірності та етапи розвитку капіталістичної економічної системи	3
2. Сутність та ознаки капіталізму вільної конкуренції	5
3. Монополістичний капіталізм. Концентрація і централізація виробництва та капіталу	12
4. Сутність та основні форми монополій у промисловості. Монополія і конкуренція	15
5. Основний економічний закон капіталізму на монополістичній стадії	20
6. Фінансовий капітал	23
7. Вивоз капіталу	31
8. Економічний і територіальний поділ світу	36
Список літератури	40